

Oosteuropese rubriek.

Morele en theoretische dilemma's van Russen en Ruslandkijkers.

Dick Pels.

over:

Elizabeth Ann Weinberg, The Development of Sociology in the Soviet Union, RKP, London and Boston, 1974.

Soviet Sociological Association, Sociology and the Present Age, Moskou, 1974 (papers van de Russische delegatie op het Kongres te Toronto);

Ernest Mandel, 'Solzhenitsyn, Stalinism and the October Revolution', New Left Review, 86, July-August 1974, pp. 51-61.

De studie van de Sovjetrussische sociologie kan putten uit een veelheid van kennismotieven. Zij is wat mij betreft zo belangrijk omdat zich hier een aantal theoretische en praktisch-politieke vraagstellingen laten samenbrengen, die het onderzoek naar het institutionaliseringsproces van deze 'nieuwe sociologie' maken tot een uniek empirisch 'geval'. Op de eerste plaats is dit institutionaliseringsproces een barometer voor het differentiatieproces van de Sovjetmaatschappij als geheel, dat plaatsvindt op basis van het 'praktische paradigma' van een gerevolutioneerde sociaal-economische structuur. Ten tweede geeft de verzelfstandiging van de 'nieuwe sociologie' inzicht in de economische en politieke voorwaarden voor de ontwikkeling van een zekere 'beschermede rationaliteit' en is daarom van belang voor een wetenschaps-sociologische theorie van de 'theoretische gereenschap'. Niet in de laatste plaats kan studie van deze materie leiden tot een gefundeerde ideologiekritiek en uitspraken opleveren over problemen van waardevrijheid en partijdigheid. Ten derde is de 'nieuwe sociologie', nu zij haar ergste puritanisme wat is ontgroeid, inhoudelijk interessant, temeer daar nu reeds fundamentele categorieën van het Marxisme-Leninisme (zoals de produktiekrachten-produktieverhoudingen-theorie en het klassebegrip) belangrijke herformuleringen ondergaan in het licht van de ervaring van het centralistisch socialisme. Tenslotte is de bestudering van de Sovjetrussische sociologie een van de beste manieren om kennis te maken met ontwikkelingen in de huidige Sovjetmaatschappij zelf - ook met die

ontwikkelingen waarop nog geruime tijd een onderzoekstaboe zal rusten.

Het boek van Elizabeth Weinberg, The Development of Sociology in the Soviet Union, is echter geschreven vanuit een wat beperkter motivatie, en is daarom niet zo interessant als ik had gehoopt. Het blijkt in de Angelsaksische wereld nog steeds een hele toer om de nu wat vergeelde prestatie van Julian Heckers Russian Sociology uit 1934 te evenaren, of de doortimmerde studie van Ahlberg, Entwicklungsprobleme der empirischen Sozialforschung in der USSR (1917-1966) zelfs maar te lezen. Het boek is uitgegeven in Routledges International Library of Sociology, die tegenwoordig op haar omslagen een soort bottende tak in maanlicht afdruckt: ditmaal een prima metafoor voor wat de titel belooft te bespreken. De schrijfster heeft zich echter zodanig gebogen over de bottende tak dat het maanlicht er bekaaid is afgekomen. Het is een informatief-beschrijvende wetenschaps-sociologische studie geworden, die zich echter verre houdt van theoretische problemen van een wat grotere reikwijdte en een instinktieve distantie neemt tot die ethische dilemma's die bij de studie van de Marxistisch-Leninistische sociologie voor het oprapen liggen. Dit betekent dat ze werkt met slecht gereedschap. Dat ze zich bijna uitsluitend baseert op Russische bronnen kan zowel in haar voordeel als in haar nadeel worden uitgelegd, ofschoon maar al te vaak de parafraze de plaats inneemt van de kritische reflexie. De eigen inbreng is vaak mager en tam: iets heel anders dan wat te vinden is in het weliswaar spekulatieve, maar slimme hoofdstuk 12 van Gouldners The Coming Crisis. Verder wordt éénderde van het boek ingenomen door een tweetal appendices met vertalingen van enquêtes (over tijdsbudgettering en het opinieonderzoek van de Komsomolskaja Pravda), hetgeen bij een prijs van £ 4.50 de zekerheid verschaft dat de klant nog steeds onderdaan is.

Na een korte, informatieve historische inleiding geeft Weinberg een overzicht van de legitimatiediskussie die de zelfstandiging van het concrete sociologische onderzoek in de Sovjet-Unie heeft begeleid. Zij geeft aan dat de nieuwe impuls die de kritiek op de burgerlijke sociologie sinds + 1956 heeft gehad voornamelijk te danken is aan juist dit streven om de status van een Marxistische sociologie naast de Marxistische filosofie veilig te stellen. De debatten over de identiteit of niet-identiteit van sociologie en historisch materialisme en over de scheidslijnen tussen burgerlijke, revisionistische en Marxistisch-Leninistische sociologie zijn vaak omwolkte geweest door scholastiek; hun manifeste inhoud is echter beter te begrijpen wanneer zij worden gezien als momenten in een legitimatieproces. De institutionalisering wordt bekrachtigd door legitimatie: hetzelfde kan men waarnemen in de andere sectoren van de zich vertakkende menswetenschap (in de sociale psychologie, de

kultuursociologie, de beleidswetenschap en de 'atheïsme'-sociologie). Weinberg waagt zich echter niet aan verdere wetenschapssociologische exploraties, die verspreide opmerkingen als deze theoretische status zouden kunnen verlenen. Haar enige (en vrij overbodige) hypothese is blijkbaar die van de institutionalisering van de Sovjetrussische sociologie.

Verdere generalisaties liggen daarentegen voor de hand. Het Marxistisch-Leninistisch paraplu differentieert zich parallel aan de structuurdifferentiatie van het concrete wetenschapsbedrijf. De ontwikkeling van de 'nieuwe sociologie' is zodoende een institutionalisering proces binnen een institutioneel kader van een grotere reikwijdte, dat de grondslagen van dit kader niet fundamenteel aantast. Om in de ML-terminologie te blijven: het is een voorbeeld van 'niet-antagonistische' institutionalisering (i.t.t. bijvoorbeeld de opkomst van de neo-Marxistische sociologie in het Westen). Vaak wordt vermeld dat een van de knelpunten van Thomas Kuhns wetenschapssociologie juist gelegen is in het multi-purpose-karakter van het paradigmabegrip, en dat aan een mogelijke hiërarchische verhouding tussen paradigma's weinig aandacht wordt besteed. De ontwikkeling van de 'concrete sociologie' kan gezien worden als de ontwikkeling van een subparadigma, en kan derhalve beschouwd worden onder het dubbele aspect van de 'normale' differentiatie van een overkoepelend grondslag-paradigma (het Marxisme-Leninisme) en van de relatieve verzelfstandiging van een paradigma van beperkter reikwijdte (dat van de 'concrete sociologie'). De geschiedenis van de Sovjetrussische sociologie is m.i. een van die studieterreinen waarop Kuhns wetenschapstheorie nader kan komen tot een institutiethorie à la Berger & Luckmann en een wederzijdse bevruchting tussen logische en sociologische discussies kan plaatsvinden.

Na een weinig opwindend relaas over ontwikkelingen in de methodologie, geeft het vierde hoofdstuk een overzicht over feitenmateriaal dat de 'hypothese' van het institutionaliseringsproces moet ondersteunen: staatjes van aantallen praktiserende sociologen in instellingen van onderwijs en onderzoek, titels van dissertaties, wel en wee van de Sovjetrussische Sociologische Vereniging, de samenstelling van Russische delegaties op sociologische wereldkongressen, publicatiemogelijkheden voor sociologen etc. Opleidingsstatistieken maken nogmaals duidelijk dat de nieuwe discipline zich heeft afgesplitst van de filosofie, hetgeen ook kan worden geïllustreerd aan de hand van het feit dat nog steeds de meest sociologisch georiënteerde artikelen verschijnen in de twee tijdschriften Voprosy Filosofii en Filosofskie Naeki (sinds 1965 zijn twee sociologische tijdschriften met grote tussenpozen uitgebracht: Sotsialnye issledovania (Sociologisch Onderzoek) zesmaal, tot 1970, en Tsjelovek i obsjestvo (Mens en Maatschappij) negenmaal, tot 1971.)

Het is jammer dat de schrijfster niet meer aandacht heeft besteed aan de institutionele relaties tussen lichamen als de Sovjetrussische Sociologische Vereniging, de Akademie van Wetenschappen en bv. een instituut als de Akademie van Sociale Wetenschappen, dat direkt onder de hoede staat van het Centrale Komitee van de KPSU. Zulk onderzoek is natuurlijk deksels moeilijk, maar geeft tenminste enige kijk op de konkrete werking van het staatstoezicht op en de officiële bevordering van de sociologie. In onderzoeksprojekten wordt veel samengewerkt door partijafdelingen en wetenschappelijke instituten, maar zoals Weinberg opmerkt: 'it is impossible to say precisely where co-operation ends and supervision begins. It is clear, however, that many types of social research in the USSR are carried out by a combination of party workers and social scientists, an unknown number of whom are themselves party members' (p. 40-41).

Ook in hoofdstukken 5 en 6, waarin konkrete vorderingen op bepaalde onderzoeksterreinen worden besproken, draait mevr. Weinberg om de hete brij heen. Volgens de bloemlezing Sociologia v SSSR is het de taak van de arbeidssociologie uit te vinden welke invloed de produktieve aktiviteit van verschillende mensen heeft op de vorming van socialistische en kommunistische relaties (de nieuwe maatschappij) en de ontwikkeling van het individu (de 'nieuwe mens'). De functionele eisen die gesteld worden door de zich ontwikkelende maatschappij - aldus deze bloemlezing - kunnen echter afwijken van de individuele behoeften. Op dit punt (of liever nog eerder) is het de taak van de socioloog om suggesties te doen en/of waarschuwingen te laten uitgaan opdat de objektieve vereisten van de maatschappij worden vervuld. 'Thus the sociologist', aldus Weinberg, 'is to balance individual and societal requirements, with the latter taking precedence' (p. 60). Over de konsumptie van mensen door systemen geen woord; geen woord over de reïfikaties die deze konsumptie in stand houden.

Verwante dilemma's zijn te vinden in de klassen- en stratifikatietheorie, maar ook deze worden keurig omzeild. Bekend is dat Stalin het denkbeeld afwees dat de socialistische maatschappij gekenmerkt werd door tegenstellingen, hetgeen destijds meer programmatische dan beschrijvende waarde had. De wens was hier vadertje van de gedachte. De vleeswording van het woord had echter tot gevolg dat de tegenstellingen niet werden overstegen, maar uit de weg geruimd. Een groot aandeel hierin hadden de 'niet antagonistische' Moskouse processen, zoals met subliem sarcasme beschreven door Solzjenitsyn:

On the threshold of the classless society, we were at last capable of realizing the conflictless trial- a reflection of the absence of inner conflict in our social structure- in which not only the judge and the prosecutors but also the defense lawyers

and the defendants themselves would strive collectively to achieve their common purpose.

(The Gulag Archipelago, New York, 1974, p. 374).

Wanneer nu in de huidige Russische sociologie gesproken wordt over 'niet-antagonistische tegenstellingen', is dit niets meer dan Stalins concept, maar nu in ontgooide toestand. Het verschijnen van 'niet-antagonistische tegenstellingen' in de theorie is een keurige weerspiegeling (jazeker) van het complex van niet-antagonistische tegenstellingen dat in het proces van destalinisatie ruimte heeft gekregen en geeft daarom uitdrukking aan de reële differentiatietendens van het centralistisch socialisme. Maar net zoals bij 'burgerlijke' consensus- of equilibriumtheorieën vallen antagonistische tegenstellingen buiten het beeld. Het denkbeeld van de 'klassenloze maatschappij', ingeluid door de liquidatie van de uitbuitersklasse, fungeert als de grote strijkbout die alle werkelijke tegenstellingen egaliseert. Als theoretisch concept is het ideologisch, in bijna ideaaltypische vorm: datgene wat moet zijn wordt voorgesteld alsof het is, zodat tenslotte het bestaande wordt bevestigd en de transcendentie van het bestaande (wat moet zijn) wordt ontkend. Het begrip verbant de tegenstellingen uit de werkelijkheid, en dat heet in het Marxistisch vokabulair: idealisme. Daar komt bij dat -zoals ook Weinberg verduidelijkt- er maar weinig consensus bestaat onder Sovjetsociologen over de definitie van het begrip 'klasse'. Meestal wordt een driedeling gehanteerd: de niet-antagonistische klassen der boeren en arbeiders, en de laag der intelligentsia. Gezamenlijk echter spoedt men zich voort, onder leiding van Rousseau's algemene wil, in de richting van een steeds homogener socialisme, althans in theorie. Weinberg overziet dit schouwspel met een bewonderenswaardige neutraliteit.

Een ander onderzoeksterrein waarop de consensus-ideologie je aanstaart is dat van het afwijkend gedrag in het algemeen en de misdaad in het bijzonder. De socialistische maatschappij kent twee soorten misdaad: 1. misdaad die veroorzaakt wordt door het bestaan van kapitalistische landen, en 2. misdaad die voortvloeit uit het feit dat er in het bewustzijn en gedrag van Sovjetburgers rudimenten van het kapitalisme voortleven. In een bundel uit 1962 wordt het aldus geformuleerd:

The backwardness of social consciousness relative to the objective conditions of life in socialist society contains the possibility of the violation of the principles of socialism, and it is the violation of these principles that leads to the existence of crime.

De socialistische maatschappij per se is bevrijd van inherente sociale oorzaken van misdaad, maar

there are objective causes which, although they do not derive from the nature of socialist society, still do objectively exist.

(gecit. door Weinberg, p.77).

'Antisociale' handelingen duiden niet op structuurfeilen, ook hun onmiddellijke oorzaken, zoals drankzucht en verveling, doen dat niet. Het eerste kan worden bestreden door middel van prijsverhoging van de wodka, het tweede door de bouw van fraaie sporthallen.

Daarbij is eenieder die in de Goelag Archipel heeft kennisgemaakt met de voorkeursbehandeling die gewone moordenaars, dieven en rovers genieten boven de politieke gevangenen, natuurlijk zeer gevoelig voor de toepassing van dit soort 1984-ideeën op afwijkend gedrag met een politieke inspiratie. Immers, de dieven waren 'sociale bondgenoten' die nog wel konden worden 'hervormd', i.t.t. de 'verraders van het Moederland' (ingenieurs, priesters, Sociaalrevolutionairen, Mensjewieken etc.) bij wie dit helaas niet meer mogelijk was. Over de 'misdadigheid' van de democratische beweging en 'verraders' als Solzjenitsyn zwijgt Weinberg maar liever.

Het boek besluit met een konkluderend hoofdstukje, waarin dan toch een glimp valt op te vangen van Kuhns paradigma-begrip:

The general ethos within which Soviet sociology operates can best be described as one of 'problem solving'. (p.109)

Deze oriëntatie belemmert echter de ontwikkeling van de theorie en het onderzoek naar de dynamiek van de samenleving als geheel.

The problem-solving approach effectively prevents the development of studies concerned with the distribution of power in the Soviet Union and with such factors as the distribution of power and ideology (?) as determinants or functions (?) of patterns of industrialization and social change (p. 109).

Zóver is men nog verwijderd van werkelijke grondslagenkritiek dat het woord van Preobrazjenski uit 1922 nog steeds geldt:

Marxists may argue in part about the theory of method(s), still more about the means of its application; their concrete works may be completely different in content ..., but they do not argue and do not compete with each other in the sphere of the basic position of Marxism. (p. 111-112)

Ook mevr. Weinberg praat eigenlijk nergens over het Marxisme als zodanig, dat voor haar meer een wezensvreemd stilleven

is dan een levensgrote opdracht of een morele en theoretische uitdaging. Vooral daarom heeft zij niet zo'n goed boek geschreven.

Techniek en wetenschap als ideologie.

Augustus jongstleden vond het 8e wereldkongres voor sociologen plaats te Toronto, Canada. Een bloemlezing van papers van de Russische delegatie -daar aanwezig in het kader van het 9e Vijfjarenplan- verscheen in het Engels onder de titel Sociology and the Present Age (uitgave van de Sovjet-russische Sociologische Vereniging. Kongresganger Paul ten Have nam deze wereldliteratuur mee terug naar Amsterdam). De artikelen zijn gemiddeld van goede kwaliteit, het pro-
tivism-gehalte is laag (cf. Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, no. 2, pp. 43-44) en het peil van informatieverschaffing hoog. Prof. Fedosejev, bijvoorbeeld, lijkt me best een aardige man.

De meeste artikelen zijn toegespitst op het probleem van de wetenschappelijke en technologische revolutie (WTR), dat op het kongres een centrale plaats innam. Een goede definitie is te vinden in het artikel van genoemde Fedosejev, 'De maatschappelijke betekenis van de WTR':

The scientific and technological revolution is basically the qualitative reorganisation of the productive forces effected by the conversion of science into the leading factor in the development of social production. By increasingly replacing manual labour and man's direct participation in production by the functioning of his materialised knowledge, it radically changes the whole structure and the components of the productive forces, and the conditions, character and content of labour. While embodying the growing integration of science, technology, and production, it affects all the aspects of the life of contemporary society, including the management of production, education, everyday life, culture, the psychology of people, and the relationship between nature and society. (p. 7)

De WTR is de eigentijdse vorm van de ontwikkeling van de produktiekrachten, die de materiële en technische voorwaarden schept voor het overstijgen van de scheiding tussen hoofd- en handarbeid, die tussen de agrarische en de industriële sektor, die tussen stad en platteland en die tussen produktiearbeid en 'vrije' activiteit, m.a.w. voor het overstijgen van de maatschappelijke (niet de occupationele) arbeidsdeling. Wetenschap wordt als produktiekracht steeds belangrijker. Gvisjani stelt dat

Scientific activity is now an independant socially necessary type of labour which is acquiring an increasingly

mass character. In a most general form this process can be described as the growing intellectualization of labour. (p.23)

Onmiddellijk springt een vooronderstelling in het oog die van groot belang is voor de theorie over de dialektische ontwikkeling van produktiekrachten en produktieverhoudingen: de werkende bevolking is de voornaamste produktiekracht. Fedosejev gaat ervan uit dat

people, with their experience and know-how, constitute the principal productive force, while technology is materialised labour. Under capitalism, this materialised labour is alienated from the producers and becomes an instrument for alienating living labour.

Under socialism, the aim of production is totally different: man, while retaining and increasing his importance as the main productive force, ceases to be a means of production and an appendage of technology. (p. 9)

Sinds Lenin en Boecharin heeft men in Sovjetrussische kring gediskussieerd over de precieze inhoud van de categorieën 'produktiekrachten' en 'produktieverhoudingen'. Deze discussie schijnt op dit moment te zijn afgesloten met een klinkende overwinning van de Leninisten. Dat betekent dat 'mechanistische' en 'technokratische' opvattingen zijn teruggewezen en dat de 'levende arbeid' van het proletariaat wordt erkend als de voornaamste produktiekracht. Belangrijk in deze opvatting is dat de organisatie van de arbeid, alsmede de vakbekwaamheid van de arbeider als produktiekrachten worden beschouwd (hetgeen ook bij Marx op verspreide plaatsen is terug te vinden). Het voornaamste middel om de verwetenschappelijking van de arbeid te realiseren is dan het verhogen van het kennisnivo en het nivo van technische creativiteit van de arbeidersklasse.

De 'burgerlijke' theoretici van de WTR en apologeten van de 'industriële samenleving' zoals Galbraith, Aron, Bell, Dahrendorf en Etzioni wordt verweten dat zij wetenschap en technologie fetisjeren, omdat zij van mening zijn dat wetenschap en technologie op zichzelf in staat zijn om niet alleen een hoog produktiepeil in stand te houden, maar ook om ongelimiteerde mogelijkheden te scheppen voor de doelmatige regulering van sociale processen (Osipov, p. 72). Burgerlijke sociologen negeren de dynamische interactie van produktiekrachten en produktieverhoudingen, en zoeken de motorische kracht van het ontwikkelingsproces in wetenschap en technologie (Pilipenko, p. 92). Konkreter: zij zien de activiteit van wetenschapsmensen en technische specialisten als de voornaamste krachtbron der maatschappelijke vooruitgang.

Maar wat is dan precies de functie van wetenschap en technologie in de 'klassenloze' maatschappij, die, zoals Osipov

trots vermeldt, de 'krisisvrije maatschappelijke vooruitgang garandeert' (p. 82)? De WTR heeft in kapitalistische en socialistische systemen een geheel verschillende uitwerking. De socialistische maatschappij wordt, zoals we hebben gezien, gekenmerkt door niet-antagonistische tegenstellingen, d.w.z. tegenstellingen in de sfeer der menselijke betrekkingen waarbij gemeenschappelijke lange-termijnbelangen prevaleren boven korte-termijn-geschillen. Het kapitalisme wordt daarentegen verscheurd door antagonistische kontradikties waarbij de konflikterende belangen dominant zijn (Roetkevitsj, p. 127). Onder kapitalistische voorwaarden verscherpt de WTR daarom slechts de tegenstellingen tussen kapitaal en arbeid, terwijl een centrale produktieplanning juist een 'krisisvrije' en daardoor veel effectievere inzet van wetenschap en technologie mogelijk maakt. Een socialistisch economisch stelsel, waarin de anarchie der produktie is opgeheven, garandeert de doelmatige toepassing van wetenschappelijke en technologische resultaten en een 'systematische kwaliteitsverbetering van menselijke betrekkingen' (Fedosejev, p. 12). Het socialisme is superieur aan het kapitalisme omdat

socialist society can make a conscious and unlimited use of its material, manpower and scientific resources for solving the most complex social problems. (Osipov, p. 85).

Achter het oppervlakkige gelijk van de Russische theoretici wat betreft de maatschappelijke voorwaarden voor een grotere inzet van wetenschap en technologie (centralisme) schuilt echter de ideologie der technokraten en de mentaliteit van het Kommissariaat voor Legitimatie. Klassenstrijd bestaat niet meer in de klassenloze maatschappij: een harmonieuze en 'belangenloze' evolutie is gewaarborgd. Omdat tegenstrijdige klassenbelangen niet meer voorkomen, bestaat er ook geen direkte noodzaak om de openbare meningenstrijd te herstellen, noch binnen de partij, noch binnen de sovjets, noch ook in de pers. In een artikel over democratie en vrijheid in de Russische Social Sciences herhaalt Marlen Gapotsjka het reeds lang platgetreden cliché:

Today the state is the political organisation of the whole of society, expressing the interests and will of the people. Naturally, as the most advanced and organizing force of Soviet society the working class retains its leading role.

(Social Sciences, 3, 1974, p. 128).

Deze gedachte dient als ideologische versluiting van het feit dat de doeleinden van de maatschappelijke produktie niet worden onderworpen aan openbare politieke wilsbesluiten, niet in een 'diskussie zonder dwang' (Habermas) tegen elkaar kunnen worden afgewogen. Dit heeft tot gevolg dat wetenschap en technologie onder de voorwaarden van het socia-

lisme evenzeer als in het Westen optreden als demiurgen, en dezelfde attributen krijgen die de Westerse theoretici -volgens de Russen in ideologische bevangenheid- toekennen aan de 'kapitalistische' wetenschap en technologie. De voortgaande ontwikkeling der produktiekrachten (letterlijk opgevat: onderwijs!) wordt gestuurd door een zichzelf legitimerende technisch-wetenschappelijke rationaliteit. Omdat maatschappelijke tegenstellingen worden ontkend, is het fabriceren van de toekomst geworden tot een technische aangelegenheid: wetenschap en technologie treden op als supermachten die zelfs hun eigen besturingsmechanismen zijn ontgroeid. Het middel komt in opstand tegen het doel. Wetenschap en technologie zijn werkelijkheidskonstruerende robots, op afstand bediend door de 'nieuwe klasse' van sociaaltechnokraten. De criteria die bij prioriteitenstellingen worden gehanteerd hebben weliswaar hun 'onmiddellijke gerichtheid op economisch profijt verloren' (Afanasiev, p. 52), maar hun vaststelling wordt gereduceerd tot een technische opgave. Dit alles geeft bovenstaand citaat van Osipov een wat sinistere lading.

Het dilemma dat ontstaat zodra wetenschap en techniek als ideologie gaan optreden verwijst naar een centraal probleem van de Marxinterpretatie. Enerzijds kan men de eigentijdse technokraten nog steeds konfrontereren met die passages in de Duitse Ideologie en het Kommunistisch Manifest waarin de eigenmachtige ontwikkeling van de produktiekrachten ten opzichte van de onmiddellijke producenten wordt geanalyseerd en betreurd. Anderzijds liggen er bepaalde verbindingslijnen tussen de huidige Russische ideologie en deze geschriften, met name waar de erin ontvouwde geschiedenisopvatting uitnodigt tot het trekken van technokratische konklusies (Habermas, Wellmer)*

Ondanks het feit dat het kongresboek een vindplaats is van evidente problemen geeft het een goed overzicht van de wijze waarop Sovjetsociologen het probleem van de WTR theoretisch te lijf gaan. De wat specifiekere problemen rondom onderwijs, technische creativiteit en kulturele participatie van arbeiders, die worden aangesneden in het artikel van Jovtsjoek en Kogan, en de bespreking van differentiatie- en integratieprocessen in het stimulerende artikel van Roetkevitsj, 'The

*Karel van het Reve repeteert 'de ontwikkeling van de produktiekrachten staat echter niet stil' duidt het probleem enigszins aan. Zijn liturgische vooringenomenheid met deze zin in het verwerpelijke boek Het Geloof der Kameraden laat echter zien hoezeer men tot geestelijke rust kan geraken wanneer men ervan uitgaat dat Marx dom was en niet wist waar hij het over had. Het verschil tussen Marx en van het Reve lijkt mij o.a. dat eerstgenoemde zijn tegenstanders pas na serieuze bestudering van hun opvattingen als kwakzalvers bestempelde.

Development of New Forms of Social Integration in Socialist Society', moeten in dit bestek helaas onbesproken blijven.

Solzjenitsyn.

In het juli/augustusnummer van de New Left Review doet Ernest Mandel een twijfelachtige duit in het Solzjenitsyn-zakje. De theoretikus van de Vierde Internationale wordt enerzijds aangetrokken door het niets ontziende proza en de morele statuur van de anti-stalinist Solzjenitsyn, en anderzijds afgeschrikt door de moralist, slavofiel en 'gevangene van de Stalinistische ideologie' die dezelfde naam draagt. Dit alles resulteert in een wat dubieuze genuanceerdheid. De Goelag Archipel, aldus Mandel,

testifies to a threefold tragedy. First, the tragedy of the Stalinist purges that struck at millions of Soviet citizens, among them the majority of the old cadres of the Bolshevik party, who were innocent of the crimes they were charged with. Second, the tragedy of a present-day generation of rebel intellectuals, in the Soviet Union whose experience of Stalinism has led them to reject Marxism and Leninism and are thus (!) incapable of understanding the causes of Stalinist repression, the present reality of the Soviet Union, or the solutions required by the crisis of Soviet society. Third, the personal tragedy of a writer of exceptional talent, who, because of his inability to understand the origins and character of the evil he is confronted with, has come to reactionary conclusions that to some extent even adopt the theories with which Stalin and his executioners justified their crimes in the past - the same theories that are used to justify the repression that is once again striking political oppositionists in the USSR. (p. 51)

Dat is heel wat. Mandel als Marxist staat natuurlijk in zijn recht wanneer hij Solzjenitsyns opvatting bestrijdt dat de revolutie niets anders was dan een wrede god die de ene guillotinekar na de andere liet voorrijden. Mandel als Trotskist daarentegen heeft heel wat minder gelijk wanneer hij fulmineert tegen Solzjenitsyns opvattingen over de geworteldheid van het Stalinisme in het Leninisme.

Aangezien Trotsky geïmpliceerd is in deze continuïteitstheze beschuldigt Mandel Solzjenitsyn ervan 'anti-Trotskistische laster' te verspreiden. Als dat is gezegd is het niet zo'n grote stap meer om Solzjenitsyn een Stalinist te noemen. Alleen een door de dialektiek aangetaste Belg kan zoiets bedenken.

Trotsky beschreef het Stalinisme als een kontrarevolutie die werd opgeroepen door het échec van o.a. de Duitse revolutionaire beweging, en bracht een scherpe caesuur aan tussen de door Lenin en hemzelf geleide democratisch-kommunistische revolutie en het gedegenereerde totalitarisme van Stalin. Stalin noemde Trotsky een 'verrader' van de Leninistische

beginselen. Ziedaar, men kan evenals over continuïteit of diskontinuïteit tussen de jonge en de oude Marx strijden over de continuïteit of diskontinuïteit tussen de jonge en de oude Revolutie.

Natuurlijk, zegt Mandel, weten we vandaag de dag dat het fout was om de repressie op te schroeven toen de burgeroorlog voorbij was, dat het fout was om alle andere partijen in 1921 te verbieden en daarmee het bewind van één partij te institutionaliseren, en dat het fout was om de faktiestrijd binnen de partij plat te walsen. Al die maatregelen werden indertijd beschouwd als zijnde van tijdelijke aard en werden genomen in antwoord op zeer urgente problemen. Dat dit zou leiden tot de diktatuur van de burokraten had men toen niet kunnen weten.

Aan het gebruik van het woordje 'fout' door Mandel lijkt mij een grote dosis idealisme te kleven (idealisme in de zin waarin hij het zou verstaan). Men kan de vraag stellen of de Leninistische partij wel in die mate subjeet van de geschiedenis was als zij zelf voorgaf te zijn, m.a.w. of de komst van de Russische Thermidor en de ontwikkeling in de richting van een totalitair staatsbestel niet onderworpen was aan andere wetten van historische noodzakelijkheid dan de wetten waaraan de partij zelf dacht te gehoorzamen. In dat geval zouden de tijdens en vlak na de burgeroorlog gemaakte 'fouten' misschien heel wat meer 'voorbeschikt' zijn dan Mandel meent, en is het waardeoordeel van de historicus wellicht minder op zijn plaats.

Bij de weging van verklarende factoren slaat Mandels balans al te zeer door ten gunste van factoren van externe aard (hij noemt Stalin een 'produkt van het kapitalisme', p.57, waarmee hij zijn historisch 'idealisme' een alibi verschafft. Zonder 'externe' factoren als het wegebben van de Duitse revolutionaire beweging na 1918 en het débacle van 1923 te willen bagatelliseren, worden toch door Mandels nadruk essentiële feiten uit het oog verloren, hoewel we aan de andere kant niet willen beweren dat het Stalinisme reeds in het Leninisme lag voorgetekend. Een van de 'interne' factoren die echter ter ondersteuning van Solzjenitsyns continuïteitstheorie kan worden genoemd, is de structuur van de revolutionaire partij: de theorie en praktijk van het democratische centralisme.

Reeds op het Kongres van 1903, waar de splitsing tussen Bolsjewieken en Mensjewieken plaatsvond, protesteerden de Mensjewieken plaatsvond, protesteerden de Mensjewieken tegen het feit dat Lenin de 'staat van beleg' invoerde in de partij en het socialisme een kazernediscipline oplegde. Wat toen nog latent bleef in Lenins organisatieconcept werd veertien jaar later pas manifest toen de partij door interventie en witte reaktie gedwongen werd om ernst te maken met de 'diktatuur van het proletariaat'. Nadat de tegenstanders van de revolutie op het Russische grondgebied definitief waren verslagen

had er echter geen liberalisering plaats, althans niet op het politieke vlak. De revolutie raakte verstrikt in het 'Jacobijnse dilemma': de revolutiepartij werd door het moe- geslagen volk in de steek gelaten, zodat de keus was tussen twee kwaden: doorzetten van de revolutie onder partijdikta- tuur of herstel van (onderdelen van) de oude orde. De poli- tieke diktatuur verstrakte, de nog overgebleven oppositie- partijen (Mensjewieken en Sociaal-Revolutionairen) werden buiten de wet gesteld. De Kronstadt-revolte van 1921 had zelfs een zodanige weerslag op de partij dat zij op haar Tiende Kongres alle oppositionele activiteit binnen haar eigen gelederen in de ban deed.

Op dit Tiende Kongres (1921) vond een dramatische konfron- tatie plaats tussen twee oppositiegroepen en het Centrale Komitee. De Arbeiderspositie, die geleid werd door o.a. Alexandra Kollontai, eiste de 'syndikalisatie van de staat', d.w.z. de overdracht van alle economische macht naar de vak- bonden. De groep 'Demokratisch Centralisme' (!) formuleerde gelijkkluidende eisen en beschuldigde de partijleiding van 'burokratisch centralisme'. Hierbij had men zich kunnen be- roepen op Friedrich Engels, die in 1890 in een brief aan Sorge had gesteld:

Die Partei ist so gross, das absolute Freiheit der Debatte innerhalb ihren eine Notwendigkeit ist... Die grösste Partei im Reich kann nicht bestehen, ohne dass alle Schattierungen vollauf zu Worte kommen... (Engels an Sorge, 1890, MEW 37, p.440).

Trotsky (!) was op het Kongres de spreekbuis van het 'buro- kratisch centralisme', in die zin dat hij de volledige inte- gratie van de vakbonden in het staatsapparaat voorstond. De staat was nu een arbeidersstaat, aldus Trotsky. Per defini- tie (!) vertegenwoordigde de regering daarom het algemeen be- lang van de arbeidersklasse. De vakbonden hadden hun tijd overleefd omdat, in de nieuwe verhoudingen, de deelbelangen van bepaalde groepen arbeiders niet in konflikt konden komen met het hen verbindende gemeenschappelijke belang. Lenin en Stalin (!) daarentegen verwierpen deze monopolistische kon- struktie. Ook in de arbeidersstaat moesten de arbeiders zich tegen 'hun' staat kunnen beschermen, aldus Lenin, vooral wan- neer die staat ging lijden aan 'burokratische deformatie'. De Grote Drie trokken echter één lijn tegenover degenen die meer vrijheid binnen de sovjets en de partij eisten. Ook Trotsky stemde vóór de uitsluiting van oppositiegroepen, zon- der te vermoeden dat hij daarmee zijn eigen toekomstige op- positie voortijdig de das omdeed (cf. Isaac Deutscher, Stalin, p. 228).

Een tweede, met de eerste nauw samenhangende 'interne' fak- tor was de burokratisering binnen partij en staat, die door de leiders in onvoldoende mate werd onderkend. Lenin bracht

zijn bange voorgevoelens over de toekomstige ontwikkeling van de partij niet onder in sociologische begrippen, maar bleef steken in het stadium van de individueel- of sociaal-psychologische verklaring, op dezelfde wijze waarop de huidige Sovjetsociologen nog steeds refereren aan het Stalinisme als de fase van de 'persoonlijkheidskultus'. Mandel zou -lijkt mij- enige moeite hebben om te blijven verdedigen dat men toen 'niet had kunnen weten' dat de diktatuur der burokraten in aantocht was. Het jaar vóór Kronstadt en het Tiende Kongres was in Duitsland Max Weber gestorven, wellicht de meest serieuze kritikus die het Marxisme tot dan toe tegenover zich had gevonden. Weber had expliciet gewaarschuwd tegen het burokratisch monster dat door de revolutie van zijn kluisters zou worden bevrijd, daarbij wellicht gebruik makend van de Tocquevilles terugblik op de Franse Revolutie. Onder aanmoediging van Max Weber had Robert Michels reeds in 1911 zijn Zur Soziologie des Parteiwesens gepubliceerd en daarin nuttige gedachten overgenomen van 'elitetheoretici' als Pareto en Mosca.

Veel belangrijker is echter dat de centralistische praktijk op zich en de konsensusideologie die deze praktijk in stand hield de revolutionairen wel moest blindmaken voor het burokratisch gevaar; het één is immers niet los te denken van het ander. 'Demokratisch centralisme' is op zichzelf een caoutchouc-begrip waarin een heel skala van democratische en minder democratische praktijken op rhetorische wijze kunnen worden ondergebracht. Enerzijds kan men stellen dat elk menselijk samenwerkingsverband in zekere mate centralistisch georganiseerd is en sankties handhaaft ten opzichte van vormen van afwijkend gedrag, anderzijds kan men een 'totalitaire democratie' (Talmon) democratisch noemen omdat het gaat om een volksdemocratie waarin partij en volk een spirituele eenheid vormen. Afhankelijk van de (perceptie van de) reikwijdte en de intensiteit van het maatschappelijk konflikt kan nu eens het aksent komen te liggen op het adjektief, dan weer op het substantief. De gevaren schuilen daarom niet zozeer in het organisatiebeginsel op zich, alswel in de denkhouding van waaruit het organisatiebeginsel gestalte krijgt. Konstitutief voor zowel theorie als praktijk van het totalitaire 'demokratisch centralisme' is het waarheidsmonopolie van het Leninistisch Marxisme. De monoliet in de praktijk heeft zijn pendant in de denkmonoliet. De noodzakelijkheid en onvermijdelijkheid van het socialisme is van te voren vastgelegd, zodat de activist in vertrouwen de 'roep van de historie' kan volgen en zich altijd gesecondeerd weet door de List van de Rede. Ook voor Lenin stond de revolutie reeds geschreven in de objectieve feiten zelf.

Indien de revolutionaire funktie van het proletariaat geschreven staat in de infrastrukturen van het kapitaal, dan wordt de politieke aktie die deze funktie tot uitdrukking brengt gerechtvaardigd zoals de Inquisitie vanuit de Voorzienigheid gerecht-

vaardigd wordt (Maurice Merleau-Ponty, Les aventures de la dialectique, p. 116).

Het objektieve gelijk van Lenin leidde er bijvoorbeeld toe dat de schrijver Gorki, die zich bleef beroepen op zijn onafhankelijkheid en de nieuwbakken Sovjetmacht bleef bekritisseren, een vriendschappelijke uitnodiging van Lenin ontving om als balling naar het buitenland te verhuizen. Merleau-Ponty schrijft:

De l'amicale invitation à la déportation il y a loin, il n'y a pas un monde, et Trotsky l'oublie souvent. De même que la Révolution ne fut pas si pure qu'il le dit, la "contre-révolution" n'est pas si impure ... (Humanisme et Terreur, p. xviii).

Mandel is zich slecht bewust van de onverbiddelijke relatie die bestaat tussen theoretisch absolutisme en een totalitaire praktijk. De meester maakt zich op enkele plaatsen in zijn betoog immers zelf schuldig aan militante gelijkhebberij. Zie bijvoorbeeld bovenvermeld citaat ter plekke van het uitroepteken, zie de zinnen die beginnen met de klarenstoot: 'It is only Marxism which can explain ...', zie ook het volgende citaat:

The best antidote to these reactionary ideologies (d.w.z. allerlei anti-Marxismen, waaronder de Solzjenitsyn-variant -DP) -and, in the long run, the only effective antidote- is the rebirth of critical political consciousness among the masses), which will win them to Marxism. (pp. 60-61, mijn onderstreping).

Ik houd niet zo van dat soort zinnen.

Wanneer men vasthoudt aan de pretentie dat de theorie de wezenlijke trekken van de werkelijkheid objektief (in de zin van Lenins weerspiegelingstheorie) en aan de pretentie dat in de theoretische voorspelling het wezen van de toekomst is voorgetekend verdwijnt de dialectiek tussen theorie en praktijk om plaats te maken voor de diktatuur van beiden ten opzichte van elkaar.

Alleen de hardhandige konfrontatie met de 'weerstand der dingen' is dan in staat om hun wederzijdse omklemming te versoepelen en de dynamische interactie tussen het handelen en de reflexie daarop te herstellen. *

De konfrontatie met de 'weerstand der dingen' in het sociale vlak is een konfrontatie met de onbedoelde gevolgen van het menselijk handelen. Duidelijker dan in andere vormen van sociologiebeoefening is in het Marxisme de intentie aanwezig om de onbedoelde gevolgen die door menselijke interacties worden opgeroepen onder controle te brengen. Produkten van mensenhand (vooral: maatschappelijke verhoudingen) ontwikkelen een eigen wetmatigheid ten opzichte van de oorspronkelijke producenten, en treden op als exponenten van de natuurlijke wereldordening. In de revolutionaire praxis wordt de ei-

genmachtigheid van maatschappelijke instituties tenslotte opgeheven en 'eigent' de mens zich zijn produkt weer 'toe'.

Deze emāncipatorische intentie gaat m.i. goeddeels weer verloren wanneer politici pretenderen 'wetenschappelijke politiek' te bedrijven op basis van een terreinbeschrijving van de toekomst. De onbedoelde gevolgen die door hun handelingen worden opgeroepen worden dan ervaren als niet-essentiële ongelukken of niet-kwaadaardige gezwellen die kunnen worden geneutraliseerd zonder dat de theorie die het handelen stuurt tussen haakjes wordt gezet. Juist omdat het 'wezen' van datgene wat is of datgene wat wordt kentheoretisch onbereikbaar is moeten we rekening houden met de openheid van de toekomst. De menselijke handelingsrationaliteit gaat niet zover dat doel-middelen-relaties objektief kunnen worden uitgetekend. Door een grotere (ken)theoretische bescheidenheid in ons handelen op te nemen is het wellicht mogelijk om de ergerlijke sociale 'feiten' die buiten onze intenties om uit het sociale verkeer 'opstijgen' eerder in het oog te krijgen, zodat we ze eerder kunnen 'afschaffen' of beheersen.

Solzjenitsyns betekenis is niet alleen dat hij opnieuw heeft getracht het 'systematische' in het Stalinisme te ontdekken, maar ook dat hij afstand genomen heeft van een 'wetenschappelijke politiek' in bovenvermelde zin. De politiek is voor hem 'geen wetenschap, maar een empirisch terrein dat niet wiskundig kan worden beschreven, en zelfs onderworpen is aan egoïstische, blinde passies'. Daarbij is hij zodanig teleurgesteld in politici überhaupt dat politieke doktrines in zijn ogen alle aanspraak op morele richtinggeving moet worden ontzegd. Slechts het geloof in God kan de basis zijn voor de menselijke zedelijkheid.

Roy Medvedev, die Solzjenitsyn hierin aanvalt, bestempelt deze gedachte m.i. terecht als een slechte utopie: 'for the overwhelming majority of the Soviet people, the truth is no longer and can never be religion' (Ramparts, juni 1974, p. 54). Het is, aldus Medvedev, bovendien gevaarlijk om de besturing van de maatschappij over te laten aan ingenieurs en technische specialisten, en om zich wederom terug te trekken in het rijk der innerlijkheid.

Medvedev zelf lijkt mij toch te veel vertrouwen te stellen in de potentie van het oorspronkelijke Marxisme om dit dilemma te overstijgen. Misschien is het Max Weber geweest die het dilemma van de politiek het duidelijkst heeft gezien en de grenzen van de wetenschap het duidelijkst heeft gemarkeerd. Het is aan de andere kant Merleau-Ponty die ook aan mijn twijfels uitdrukking geeft wanneer hij zegt: 'On ne peut pas être anticommuniste, on ne peut pas être communiste'. Een onzeker, hoewel noodzakelijk motto.

*Voor de pennevoerders van de democratische beweging in Rusland is het Stalinisme zo'n werkelijkheidsschok geweest, terwijl de officiële sociologie zichzelf is blijven hypnotiseren met het begrip 'persoonlijkheidskultus'.

vertaling.

Wegens plaatsgebrek komt het in het vorige nummer aangekondigde tweede deel van de vertaling van Balans van een halve eeuw ontwikkeling in de Sovjetrussische sociologie van Tsjagin en Fjedotov te vervallen. Het zal nu worden afgedrukt in het vierde nummer.

Boekhandel Tummers, Rokin 130, Amsterdam-C.,
Telefoon 020-238923